

УДК 811. 161. 2'373.7

ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ У СЕМАНТИЦІ ПОЛІСЬКИХ КОМПАРТИВЕМ НА ОЗНАКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВАД ЛЮДИНИ

Доброльожа Г.М. (Житомир)

У статті розкриваються особливості функціонування порівняльних фразеологізмів на ознаку інтелектуального не/здоров'я людини.

Ключові слова: фразеологізм, компаративема, семантика, пейоративність, варіантно-синонімічна група, структурно-семантична модель

Доброльожа Г. Этический аспект в семантике полесских компаративем на обозначение интеллектуальных недостатков человека.

В статье раскрываются особенности функционирования сравнительных фразеологизмов на обозначение интеллектуального не/здоровья человека.

Ключевые слова: фразеологизм, компаративема, семантика, пейоративность, вариативно-семантическая группа, структурно-семантическая модель

Dobrolyozha G. The Ethical Aspect in Semantic of Polissya Comparatives on the Marking of the Intellectual Defects of the Person.

The article deals with peculiarities of comparative phraseological units on the marking of the intellectual health of the person.

Key words: phraseological unit, comparatives, semantics, variant-semantic group, structural-semantic model

Постановка проблеми. Кожен етнос має певний ідентифікаційний спектр ознак – побутових, поведінкових, релігійних, світоглядних, культурних, які відрізняють його від будь-якого іншого народу. Проте моральний рівень суспільства визначається ставленням громадян до людей похилого віку і дітей, а також до осіб, що мають вади інтелектуального або фізичного розвитку. Народна етика однозначно забороняла кепкувати з будь-яких вад людини, осуджувалося публічне обговорення цих тем, копіювання рухів, мови та поведінки хворої людини. Тема інтелектуальних та фізичних недоліків не знайшла відображення в народних піснях і загадках, проте у фразеології нараховуються сотні фразем, що характеризують інтелектуальні та фізичні вади особи. Важко пояснити, чим керувалися мовці, створюючи образливі за змістом фраземи типу *йде як руб-двадцять* (кульгавий), *вдавився як зозуля мандрикою* (німий), *бачить як курка в сутінки* (сліпий), *як на цвіту прибитий* (дурний). Можливо, за допомогою евфемізмів мовці намагалися дати характеристику неповноцінній з інтелектуального або фізичного погляду людині і при цьому сподівалися, що інвалід не зрозуміє такого завуальованого, непрямого висловлювання.

Мета статті. Ідеографічний опис фразеологічного матеріалу в українській фразеографії набуває дедалі більшого поширення, оскільки лише таким чином можна тематично систематизувати як загальноукраїнську, так і діалектну фразеологію. Метод структурно-семантичного моделювання діалектних фразеологізмів широко застосовують українські мовознавці В.Ужченко, Ю.Прадід, А.Івченко. Такий ефективний підхід дає змогу виявити фразеотворчі відношення у сфері діалектної фразеології, з'ясувати основні способи мотивації, виявити додаткові смислові значення у структурі фразеологізмів [2, с. 432]. Вдалим доповненням до фразеологічних напрацювань стане ідеографічний опис тематичної групи на ознаку інтелекту людини [1, с. 9-17].

Тематична група порівняльних фразеологізмів на ознаку інтелекту особи представлена двома діаметрально протилежними варіантно-синонімічними групами (далі – ВСГ): 1. 'Дурна людина' і 2. 'Розумна людина'.

ВСГ 'Дурна людина'. Фразеологізми на ознаку інтелектуально обмеженої людини мають такі додаткові семантичні значення: *ненавчений, нетямущий, недосвідчений, непередбачливий, нездогадливий, неуважний, хворий.*

Найчастіше, характеризуючи недостатність розуму, мають на увазі ймовірно наповнення голови. За цією ознакою виділяють такі структурно-семантичні моделі (далі – ССМ):

1 ССМ: 'у голові + як + неякісна сировина': *в голові як гнила капуста (як полова, ніби тирса напхана, як у старій гарбузі, як у цебрі з картоплею); голова як качан торішньої капусти (як клоччям набита, як сніпок вовни);*

2 ССМ: 'в голові + як + щось діється': *в голові як мак росте (як не варить);*

3 ССМ: 'у голові + як + у порожньому предметі': *у голові пусто як у барабані; у голові розуму як у пустій ступі; у голові пусто як у лежня в хаті;*

4 ССМ: 'голова + як + порожній предмет / площа': *голова пуста бі макотра (як город весною, як дупло); голова як баняк (як ночви, як посилочний ящик, як глек, як глечик, як дзвін, як дзвіниця); голова як казан, а розуму ні ложки; голова як маківка, а розуму як накладено; голова як маківка, хоч витруси і викинь;*

5 ССМ: 'у голові + як + шум': *у голові як танки проїхали (як у млині, як вітер у полі, як у вулику, як горобці цвірінькають, мов чмелі гудуть);*

6 ССМ: 'у голові + як + безлад': *у голові як у дурня в паральосі ('гаманець');*

7 ССМ: 'велика голова + як + щось': *голова велика як паркан; голова як тік, а язик як ціп; голова як у вола, а розуму чортма;*

8 ССМ: 'голова + як + дерев'яний напівфабрикат': *голова мов коряк недодобаний; голова як довбешка; голова як довбня неотесана;*

9 ССМ: 'голова + як + щось недоречне': *голова без розуму як криниця без води (як ліхтар без світла, як млин без води, як каганець без гноту).*

Часто еталоном нетямущості ставали свійські тварини. Господар доглядав за волами-баранами і водночас вважав, що розуму ці істоти не мають, оскільки покійно працюють на нього та цілком залежать від волі і ласки господаря:

1 ССМ: 'дурний + як + тварина': *великий як світ, а дурний як кіт; високий як лоза, а дурний як коза; дурний як бабине телятко (як божий баран, як вівця, як сива кобила, як сто свиней, як теля рижого Бога); розумний як бараняча голова (як дідова телечка, як кінь навесні, як попове порося, як сусідський цап, як чотири барани); одітий як пан, а дурний як баран; тупий як стадо овець;*

2 ССМ: 'дивиться + як + тварина': *вилупився як баран (корова, коза) на нові ворота; витріщив очі як мула; дивиться як баран на Біблію (як баран на тирсу, як кішка на календар, як коза на годинник); оглядається як корова на поїзд;*

3 ССМ: 'розуміється + як + тварина у чомусь': *петрає як свиня в балеті; розбирається як баран в аптеці (як ведмідь по зорях, як свиня в апельсинах, як цап у зорях); розуміється як бик на окулярах (як теля на пирогах); розуміє як свиня Біблію; здібний як віл до карети; знається як собака на сіні; тямить як кіт на цимбалах (як коза в рогозі, як свиня в дощ); як із свині астроном;*

4 ССМ: 'непорушний + як + тварина': *ворушить розумом як здохле теля хвостом.*

На думку мовців, особливого розуму не має також свійська птиця, а також птахи, що живуть поблизу людських осель: *вумний як вутка; грамотний як попів індик; пам'ять як у курки; поговорив як індик з гускою; ходить як кручена курка; хитрий як Омелькова гуска; роздякуватий як ворона; нарядився як пава, а кричить як гава.* Ймовірно, що причиною порівняння стала не тільки і не стільки поведінка птахів, а яскраве оперення і неприємний голос.

Об'єктом порівняння на ознаку тупості стали також частини дерева, елементарні дерев'яні вироби. Причиною виникнення численних компаративем є властивості дереви'ни – твердість, статичність, складність обробки:

1 ССМ: 'дурний + як + дерево / частина дерева': *високий як дуб, а дурний як пень; дурний як дерево (як дуб, як дощечка, як довбня, як довбешка, як дрова, як колода, як баклуші, як цурпалок, як поліно); розумний як низько зрізане дерево (як набір дубків); дубовий як доска; тупий як сибірський дуб;*

2 ССМ: 'дурний + як + дерев'яний предмет': *високий як ялина, а дурний як паркан; дурний як деко на труні (як прац, як макогін, як товкач у ступі);*

3 ССМ: 'доходить + як + дерев'яного предмета': *доходить як до деревини (як до дубини, як до колоди, як до пенька, як до стовпчика);*

4 ССМ: 'дурний + як + необроблена дереви'на': *дурний як кілок нетесаний; казати як до дерева; тупий як деревина необтесана;*

5 ССМ: 'дурний + як + неякісна дереви'на': *дурний як вербові дрова; дурний як гнила ступа; дурний як пень трухлявий (як пень осиковий, як сосновий пень).*

Характеристику безпросвітньої тупості набувають найрізноманітніші побутові предмети, меблі, посуд, предмети одягу. Як правило, предмети-об'єкти мають неналежну якість (*розбитий, дірявий, тупий, іржавий, кривий*), і саме ознака, а не сам предмет набуває ознак інтелектуальної неспроможності:

1 ССМ: 'дурний + як + порожній посуд': *пустий як бочка навесні (як старе відро); ума як у порожньому горшку; дурний як порожня макітра;*

2 ССМ: 'дурний + як + розбитий посуд': *мозгів як у розбитому слоїку молока; розуму як у дірявому горшку;*

3 ССМ: 'дурний + як + реманент': *грамотний як утюг; простий як ніжик складений; тупий як бательня (як заступ, як напильник, як обух, як серп іржавий, як стара пила); лоб що лопата, а от розуму небагато;*

4 ССМ: 'дурний + як + одяг певної особи': *дурний як Беркові штани; мудрий як Соломонові штани; розумний як батькові (Омелькові, Гапкіні) штани навиворіт; розумний як Соломонові портки; слабенький як очкур в штанях;*

5 ССМ: 'дурний + як + взуття': *дурний як галоша (як дірявий чобіт, як підошва, як черевик, як чунь); простий як лапоть; тупий як битий (сibirський) валянок.*

У поліській компаративній фразеології зафіксовано значну кількість фразем, у яких об'єктом порівняння стала сама людина, проте, як правило, така особа конкретизується (вказується ім'я, професія, статус, національність):

1 ССМ: 'дурний + як + дурень': *дурний як олух царя небесного (як телепень, як телепко, як бейд); обіззався як дурний з печі; поводить як паяц; розумний як сім дурнів укупі; витанцьовує як пердун з пістолетом;*

2 ССМ: 'дурний + як + особа з фізичними вадами': *дурний як два німці' вкупі; порозумілися як німий з глухим; розуміється як глуха в танцях; читає як на одне око не бачить; як сліпий про кольори розказує;*

3 ССМ: 'дурний + як + ім'я особи': *верзе як Маня Захаркова; дурний як Іван (як Стецько, як Ясь Рудий); поговорив як Панько з кобилою; розуміється як Мартин на балалайці (як Мошко на перці); розумний як Валька з чумуданом (як Мартин Стовпинський, як Хвесько з очерету); мудрий як Іван по шкоді;*

4 ССМ: 'дурний + як + родич': *дурний як твого батька старша донька (як твого батька старший син, як твоєї матері діти, як і його божевільний брат);*

5 ССМ: 'дурний + як + особа певної національності': *розбирається як циган на вівцях (як циган на зорях); розумний як три китайці разом.*

Досить поширеними в усному мовленні є конструкції, які мотивуються активним впливом на дійову особу:

1 ССМ: 'дурний + як + звідкись упав': *говорить як з Місяця звалився (як з неба впав, як з Марса звалився); як з віника впав; як з гори звалився; як з дуба впав; як з дуба на кактус упав;*

2 ССМ: 'дурний + як + чимось ударений': *дурний наче прибитий мішком (наче мішком намаханий, як мішком з-за угла трахнутий, як мішком з-за рогу прибитий, як пустим мішком прибитий, як палицею з-за рогу стукнутий);*

3 ССМ: 'дурний + як + новонароджений': *дивиться наче вчора народився (як сьогодні народився, як уперше бачить); як на цвіту прибитий;*

4 ССМ: 'дурний + як + необдуманий вчинок': *дурний як мила наївся; сказав як пердь у бочку (як приший кобилі хвіст, як у гречку вскочив, як у муку перднув).*

Окрему групу становлять фраземи, в яких порівняння відбувається за ознакою відсутності та/або мінімальності, об'єктом порівняння у такому разі стає усе, що потрапляє на очі мовцеві: *розуму як від носа до рота (як накладено, як у жаби пір'я (шерсті, пуху), як у комара жиру, як у курячій кістці, як у лисого Тереня волосся на голові, як у риби ніг); борода по коліна, а розуму як у дитини; борода як ворота, а розуму з прикалиток; зійшлося як у риби ноги.*

Серед масиву компаративем на ознаку інтелектуального неблагополуччя виокремлюються фраземи, побудовані як каламбур, нісенітниця: *інтересний як три рублі в траві зеленій; цікавий як три гривні вкупі; простий як два рублі одною бумажкою (як чотири копійки вкучі); строїть глазки як дев'ять копійок укупі; дурний як два рублі вкупі (як сім копійок вкупі, як день без обіду, як сало без хліба, як штири панчохи зшиті); знає як курячу петельку та й ту не всеньку (як срака бачить); оригінальний як квадрат в горошки; розумний як утръох двоє; босий як у халяві ніж; тямущий як з курки молока, а з верби петрушки.*

ВСГ «Розумна людина». Значно скромніше (1 : 16) з фразеологічного погляду українці оцінюють інтелектуальні здібності людини, а саме: *розум, мудрість, навченість, кмітливість, досвідченість.* Порівняння на ознаку розумної людини є простими за структурою, констатуючими факт, у них відсутнє творче сприйняття реалій навколишнього світу. Інтелектуальну людину порівнюють із:

- книгою: *розумний як книга (як енциклопедія, як ходячий словник);*
- старою людиною чи старим деревом: *балакає як старий; знає все як старий; мудрий як дід (як старий, як старий дуб);*

- особою за посадою чи професією: *розумний як міністр (як професор); здібний як злодій уночі;*

- абстрактними поняттями: *кмітливий як сон; мудрий як ранок (як сон, як світ);*

- окремими представниками фауни: *кмітливий як куниця; мудрий як лис; пильний як кіт; розумний як ворон (як сова).*

Лише декілька фразем мають образне підґрунтя і викликають певні асоціації: *знає все як облупленого (як свої кишені, як свою руку, як старі чоботи); мудрий ніби всі розуми поїв; говорить як у воду дивиться; розумний як сто голів зразу.*

Проаналізований фразеологічний матеріал на ознаку інтелектуальних здібностей людини дає можливість зробити певні висновки:

1. Українці, і зокрема поліщуки, надзвичайно уважно ставилися до психічного здоров'я та інтелектуальних можливостей своїх сусідів, родичів та знайомих (зафіксовано понад 500 компаративем), а от до фізичного нездоров'я (кульгавість, сліпота, німота, глухість) фразеологічна увага значно менша.

2. Мовці диференціювали ознаку *дурний* як: 'нерозумна мова', 'нерозуміючий погляд', 'недоречний вчинок', 'постійна дурнувата поведінка'. Так само за ознакою *розумний* простежується подальший поділ: 'розумний', 'мудрий', 'навчений', 'кмітливий', 'досвідчений'.

3. Компаративами на ознаку інтелектуального не/здоров'я створюються у різних часових проміжках (порівняйте: *без розуму як сніп без перевесла; тупий як галушка; сказав як корова об асфальт; мозку як у інфузорії*), запозичуються з інших культур (з євр.: *дурний як бейд (як Голда); голова як мешігіне копф*).

4. Порівняння також різняться за будовою, частотою вживання і однозначністю сприйняття. Фраземи типу *як олух царя небесного, як з дуба звалився, як белени об'ївся* функціонують без першого компонента, який пояснює ознаку. Інші ж фраземи потребують хоча б мінімальної вказівки на ознаку, в іншому разі вони ідентифікуються неоднозначно: *[розуму] як кіт наплакав; [тупий] як товкач у ступі; [ума-розуму] як у Петрівну снігу*. Окрема група порівнянь належить до оказіоналізмів, оскільки вони побутують в обмеженому соціумі і для загалу взагалі незрозумілі: *дурний як Женя Чугірішина; дурний як Йонькове теля*.

5. Окремі персонажі порівнянь мають протилежне значення, яке залежить від фразеологічного контексту: *високий як ломака, а дурний як собака // він як собака: все розуміє, а сказати не може; кмітливий як кіт // дивиться як кішка на календар*.

6. Абсолютна більшість фразем мають пейоративне забарвлення, адже вони не лише характеризують особу за певною якістю, але й ображають її, приклеюють

своєрідний ярлик. Тому вживати подібні фразеологізми у повсякденному спілкуванні потрібно надзвичайно виважено і помірковано.

7. Дослідження українського фразеологічного матеріалу сьогодні відбувається у кількох напрямках, виокремлюються нові галузі фразеологічної науки, створюються різнотипні словники. Фразеологи намагаються зібрати діалектний фразеологічний матеріал, упорядкувати його, щоб надалі можна було укласти загальноукраїнський фразеологічний словник. Фрагментарним доповненням до загальномовної картини української фразеології стане дослідження поліської фразеології в цілому, і компаративної зокрема.

Джерела та література

1. Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середн Полісся та суміжних територій.–Житомир, 2003.
2. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посібн. – К., 2007.